

Б. А. Кругляк (Сизрань)

Товарні біржі в Російській імперії

У повідомленні на основі аналізу даних, почерпнутих із статистичних довідників і архівних матеріалів, висвітлюється питання про діяльність товарних бірж у Росії і головним чином на Україні. Біржі повністю відповідали потребам внутрішнього ринку і стимулювали подальший розвиток капіталістичної економіки.

Перехід радянської економіки на ринкові відносини викликав до життя й діяльності такі організації, як товарні біржі. В країні почалося біржове фундаторство. Відкриваються різноманітні маклерські і брокерські школи та курси, пробуджується інтерес до історії й досвіду діяльності товарних бірж у дожовтневій Росії. Однак практично часто доводиться починати все з нуля. Один із сучасних біржових ділків, фундатор клубу молодих мільйонерів Г. Стерлігов в інтерв'ю журналу «Огонек» на запитання кореспондента: «Ви можете чітко сформулювати, що таке біржа?» відповів: «Ні. По правді кажучи, я й сам до пуття цього просто не знаю... Просто я дійсно не дуже добре знаю, що таке справжня біржа»¹.

Слід зазначити, що наукової літератури, яка могла б дати більш-менш повну картину діяльності бірж у дожовтневій Росії, дуже мало. Можна назвати лише монографії Невзорова і Філіппова², в яких дається короткий нарис історії російських бірж. У пореформені десятиріччя й на початку XX ст. товарні біржі продовжували відкриватися. Деякі з них друкували свої звіти і це дає можливість скласти уявлення про характер їх торговельної діяльності та економічні зв'язки³. Дані про номенклатуру біржової торгівлі, прейскуранти цін на товари, відомості про біржових маклерів вміщувалися як в спеціальних періодичних виданнях «Биржа», «Биржевые ведомости», «Вестник биржевой торговли и сельского хозяйства», так і в тих органах преси, котрі спеціалізувалися на економічній тематиці.

Деякі матеріали про діяльність товарних бірж зберігаються у фондах різних архівів. У Центральному Державному історичному архіві СРСР (ЦДІА СРСР) деякі відомості про біржі Російської імперії містяться у фонді міністерства торгівлі і промисловості (ф. 23); у Центральному Державному історичному архіві України (ЦДІА України) у фонді Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442) є дані про діяльність Київської біржі, в Державному архіві Одеської області у фонді Одеського міського управління (ф. 16) знаходиться ряд документів, в яких згадується діяльність Одеської біржі.

В радянській історіографії товарним біржам відведена також певна увага. Насамперед вони розглядаються як організації оптової торгівлі, котра набула дальшого розвитку в умовах капіталізму, по-друге, називаються дати відкриття деяких бірж⁴, по-третє, зроблена спроба показати специфіку їх діяльності⁵. Але все це подано лише як

¹ «Могу быть президентом СССР...»: Интервью Анастасии Ниточкиной с Германом Стерлиговым // Огонек.— 1991.— № 23.— С. 9.

² Невзоров А. Русские биржи.— Юрьев, 1897.— 223 с.; Филиппов Ю. Д. Биржа, ее история, современная организация и функции.— СПб., 1912.— 202 с.

³ Отчет Киевского биржевого комитета за 1904 г.— К., 1905.— 38 с.; Отчет Харьковской биржевого комитета за 1904 г.— Харьков, 1905.— 42 с.; Отчет комитета Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи за 1907 г.— Харьков, 1908.— 42 с.

⁴ Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX—XX веках.— М., 1950.— С. 247; Хромов П. А. Экономическая история СССР.— М., 1982.— С. 83. : История Украинской РСР : У 8 т., 10 кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 324.

⁵ История народного хозяйства Украинской РСР : У 3 т., 4 кн., К., 1983.— Т. 1.— С. 355.

інформація про те, що капіталізміві була притаманна й така форма економічної діяльності. І це не випадково. Адже таке ставлення до бірж викликалося тим, що в офіційній історіографії панувало уявлення про те, що нібито ці організації ніяким чином не вписуються в соціалістичну систему господарювання і вивчення їх історії та досвіду позбавлене практичного значення. Проте реальна економічна ситуація спростовує ці погляди.

Автор даного повідомлення робить спробу на основі даних, почерпнутих із статистичних довідників і архівних матеріалів, охарактеризувати діяльність товарних бірж у дожовтневій Росії та на Україні, показати їх важливе місце на внутрішньому і місцевому ринках.

Виникнення товарних бірж було однією із закономірностей, яка впливала з потреб капіталістичного внутрішнього ринку. Правда, в Росії вони з'явилися ще в умовах феодально-кріпосницького ладу. Перша з них була заснована у Санкт-Петербурзі 8 листопада 1723 р. Петром I⁶. Хоча в Росії на той час існували великі купецькі капітали, відкриття біржі все-таки не викликалося потребами економічного розвитку країни, а скоріше бажанням імператора мати в Росії таку ж установу, яка б здійснювала різноманітні оптові торговельні операції, як і в країнах Західної Європи.

Розвиток товарного виробництва, розширення внутрішнього ринку і включення Росії в міжнародні економічні відносини внаслідок розкладу феодального ладу та посилення капіталістичних відносин викликали виникнення нових бірж. У 1834 р. відкрилася біржа в Кременчуку Полтавської губернії, в 1848 р. — на Нижньогородському ярмарку і в Одеському порту. До 1861 р. в Росії відкрилося ще кілька бірж, зокрема в Москві і Рибінську. У пореформені роки вони з'являються у Києві (1865), Харкові (1868), Миколаєві (1886).

Нерідко біржова торгівля виростала з оптової ярмаркової торгівлі. Це перш за все стосується тих ярмарків, які мали всеросійське значення, і де зосереджувалася торгівля одним чи кількома товарами, котрий відправлявся звідси в різні райони країни. Так, ще до реформи 1861 р. Нижньогородський ярмарок перетворився у центр оптової торгівлі залізом виробництва уральських заводів, яка зосередилася в руках вузького кола великих капіталістів⁷ і за своїм характером була по суті укладанням біржових угод. У ті ж роки Контрактовий ярмарок у Києві дедалі більше перетворювався на біржу з обмеженим строком дії, де йшла торгівля сільськогосподарською продукцією та цукром і укладалися контракти на оренду і продаж нерухомого майна. Біржові операції по збуту великої рогатої худоби здійснювалися на Хрестовоздвиженському ярмарку в Одесі.

В ст. 656 Торгового статуту записано: «Біржі суть збірні місця чи збори належних до торгового класу для взаємних з торгівлі зв'язків і угод». Це визначення, на нашу думку, слід уточнити і доповнити. Біржа, скажемо ми, як особлива форма ринку історично склалася в умовах розвитку капіталізму і стала організацією, для якої характерними були регулярні, приурочені до певного місця і часу ділові збори, де, по-перше, здійснювався оптовий торг через заключення угод, котрі підпорядковувалися спеціальним правилам, і, по-друге, встановлювалися ціни, які були прийнятні для учасників цих угод.

Товарні біржі відігравали дедалі зростаючу роль у внутрішній торгівлі країни. Їх кількість зростала тим швидше, чим швидше розвивався капіталізм. У 1870 р. в Росії налічувалося 17 бірж, в 1904 р. — на 39 більше⁸. На Україні на початку XX ст. функціонувало 6 товарних

⁶ Хромов П. А. Экономическая история СССР. — С. 83.

⁷ Лаверычев В. Я. К вопросу о возникновении монополистических объединений в царской России // Вестник Московского университета. — 1974. — № 5. — С. 46.

⁸ Лившин Я. И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала). — М., 1961. — С. 221.

бірж⁹. Зростання бірж було закономірним явищем, оскільки для старого капіталізму, капіталізму вільної конкуренції був необхідний такий регулятор, як біржа.

У 1870 р. урядом були узаконені біржові товариства — організації найкрупніших біржових торговців. Кожний член товариства мав повне право бути членом біржових зборів, тобто одержав так звану біржову правоздатність, яка надавала можливість усім дієздатним особам (лише чоловічої статі!) брати участь у роботі біржі. Члени біржових зборів, як правило, розподілялися на 6 розрядів, кожний з яких обирав із свого складу біржових гласних. Ті, в свою чергу, формували біржовий комітет, який здійснював «представницькі функції», тобто мав право захищати інтереси біржового товариства перед урядовими і громадськими організаціями. В той же час біржові комітети були й «представницькими організаціями» великої буржуазії і, зрозуміло, стояли на сторожі її інтересів.

Важливу роль у діяльності бірж відігравали торговельні посередники — маклери. Вони повністю відповідали за торгові операції. В Росії інститут маклерів виник дещо раніше бірж, у 1717 р., коли при заснуванні камерц-колегії була запроваджена посада гофмаклера для закупівлі і продажу товарів, що належали казні.

У 1721 р. Регламентом головного магістрату наказувалося призначати маклерів, чи «торговельних зводчиків», лише з купецтва. Зростання торгівлі у містах, зміцнення ролі посередників при укладенні різноманітних торговельних угод стало підставою для видання 15 квітня 1762 р. сенатського указу, яким наказувалося заснувати посаду маклера у всіх містах, де бувають великі торги.

В міру розвитку біржового фундаторства і розширення поля діяльності товарних бірж роль маклера зростала. Тому вони обиралися з найбільш довірених осіб і виконували свої обов'язки довічно. Щоб посісти місце маклера, треба було відповідати певним умовам. Маклер обирався біржовими гласними, причому особам з купецького стану, яким ще не виповнилося 30 років, і які розорилися не з-за розгульного життя, а з-за того, що так несприятливо склалися обставини, у цьому випадку надавалася перевага. Новообраний маклер повинен був у присутності всіх членів зборів скласти біржовому комітетові досить складний екзаме́н. Якщо його знання відповідали встановленим вимогам, він рекомендувався на вакантну посаду і після затвердження департаментом торгівлі та мануфактур приводився до присяги. Біржовим маклерам присвоювався посадовий знак — срібна дощечка з відповідним написом.

Обов'язки біржового маклера були суворо регламентовані. Так, на підставі § 54 Височайше затвердженого 4 жовтня 1868 р. Статуту Харківської біржі кожний маклер міг займатися лише посередництвом, відмовившись від безпосередньої торговельної діяльності, або зводити продавця з покупцем, чи укласти між ними торговельну угоду як уповноважений, зберігаючи при цьому комерційну таємницю.

На біржі оперували не з даним наявним товаром, а лише з конкретною кількістю товару. Наприклад, купувався не цукор взагалі, а лише якась кількість пудів цукру-піску, чи рафінаду, чи того та іншого разом тощо.

Біржовий маклер за свою роботу одержував куртаж (винагорода) з покупця і продавця у таких встановлених на Харківській біржі розмірах:

- а) за угоду з фондовими і процентними паперами 1/8% від суми угоди та з дивідентними паперами 50 коп. з аркуша;
- б) з іноземними перевідними векселями й чеками 1/10% від суми угоди;

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 297, арк. 2—60.

в) за облік внутрішніх векселів та іноземних, акцентованих російськими торговими домами, від 1/32 % до 3-х місяців, 1/16 % — до 6-ти місяців і 1/8 % — до року;

г) по товарних угодах до 1/2 % від суми угоди;

д) по хлібу в зерні по 1/2 коп. з пуда¹⁰.

На західноєвропейських і американських біржах завжди стояв неймовірний гамір, оскільки тут маклери і покупці голосно домовлялися про укладання угод. На російських же біржах, навпаки, панувала майже мертва тиша. Тут маклери та їхні клієнти домовлялися між собою пошепки, а часто й на вухо.

Ці угоди заносилися в спеціальні біржові (маклерські) книги, які не підлягали ревізії і зберігалися лише на випадок суперечок або позивів клієнтів. Однак таке становище не завжди влаштовувало контрагентів, оскільки траплялися випадки зловживань і підривок. Згідно із законом, що був прийнятий 8 червня 1893 р., такий порядок порушувався. Тепер ці документи могли контролюватися. Право на ревізію одержало міністерство фінансів. Крім того, маклер був зобов'язаний пред'явити витяг із запису в біржовій книзі як за вимогою суду, так і контрагента.

Біржовим документом була й маклерська записка — підтвердження того, що угода укладена при посередництві біржового маклера*. Вона складалася у двох екземплярах і після занесення у біржову книгу вручалася кожному з контрагентів за підписом іншого контрагента.

Нерідко для позначення біржового маклера вживалося слово «брокер». Воно ідентичне поняттю «маклер», але має й деякий відтінок. Брокером, як правило, називався посередник, який спеціалізувався на певних видах товарів чи послуг, і діяв, як маклер, за дорученням і за рахунок клієнтів, одержуючи від них спеціальну винагороду.

Той, хто бажав посісти місце маклера, повинен був подати прохання з документами, в яких підтверджувалося: а) що він російськородний; б) від роду має не менше 30-ти років; в) був торговцем чи головним прикажчиком; г) товариство, до якого він належить, дозволяє йому зайняти цю посаду¹¹.

Біржові маклери обиралися довічно і могли бути звільнені з посади лише за рішенням суду. Такими привілеями не всі правильно розпоряджались. І це, бувало, викликало нарікання з боку контрагентів. Тому законом від 8 червня 1893 р. привілеї маклерів дещо обмежувалися. Якщо раніше підставою для звільнення маклера з посади було його особисте прохання про відставку, то тепер цього не вимагалось. Міністр фінансів міг вирішити дане питання самостійно. Для цього йому лише надсилалася пояснювальна записка маклера, який звільнявся з посади і висновок біржового комітету.

Траплялося, що біржовий маклер допускав якісь прорахунки. Тоді він притягався до цивільної відповідальності. Якщо клієнт поніс з вини маклера матеріальні збитки, наступала кримінальна відповідальність і нерідко дуже сувора.

Один з біржових маклерів призначався для нагляду за правильністю дій інших маклерів і одержання від них відомостей про ціни на товари та складання прейскурантів. При Санкт-Петербурзькій, Одеській і Московській біржах такі особи називалися гофмаклерами, на всіх інших біржах — старшими маклерами. Якщо маклер (про що йшлося вище) міг виконувати свої обов'язки довічно (К. В. Бугайов у грудні 1911 р. був маклером на Київській біржі вже понад 39 років), то старший маклер (гофмаклер) обирався, як правило, лише на 3 роки.

¹⁰ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— С. 15—24.

* Крім маклерів, які діяли на біржі, існували й так звані «чорні маклери», котрі зводили покупців та продавців на ярмарках і базарах.

¹¹ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— С. 15—24.

Таким чином, вимоги, які висувалися до біржових маклерів, були досить серйозними, бо від їх ділових і особистих рис багато в чому залежала успішна діяльність біржі в цілому і можливість для кожного контрагента укласти вигідну угоду. Для юридично правильного оформлення угод на кожній біржі працював біржовий нотаріус.

Протягом 1905—1914 рр. кількість бірж у Російській імперії збільшилася ще на 27 і становила 93. На Україні за той же період число бірж зросло до 14¹².

Отже, в перші десятиріччя ХХ ст. біржі не тільки продовжували успішно діяти, а й швидко розвивалися. Ці процеси обумовлювалися такими факторами: по-перше, товарні біржі функціонували, як правило, у великих містах, де були досить розвинуті всі форми внутрішньої торгівлі і які водночас були й центрами певних економічних районів. До таких на Україні належали Київ, Одеса, Харків. Біржові операції здійснювалися тут протягом року, але найбільших розмірів вони досягали під час ярмарків. Та й самі великі оптові ярмарки (це перш за все стосується київського Контрактового) продовжували бути своєрідними біржами. В Києві, як і раніше, укладалися угоди на оренду, заставу і продаж нерухомого майна (головним чином дворянських маєтків і промислових підприємств), продаж зерна і цукрового буряка майбутніх врожаїв тощо. Головним же товаром Київської біржі був і лишався цукор, операції з яким здійснювалися переважно під час ярмаркових з'їздів.

На цю особливість місцевої біржі звертала увагу тодішня економічна преса. «До Контрактового ярмарку, — повідомляла в 1902 р. «Торгово-промышленная газета», — звичайно приурочуються спільні з'їзди акціонерів і пайовиків у Середньодніпровському районі, акціонерних і пайових підприємств для затвердження звітів і розподілу прибутків за біжучий операційний рік та програми дії на майбутній період. Згідно з підсумковими підрахунками, на біжучих контрактах відбулися загальні збори акціонерів на 60-ти пайових підприємствах. З цього числа на долю цукрової промисловості припадає 47 підприємств»¹³. «На Контрактовий ярмарок, — писав у 1910 р. кореспондент «Финансового обозрения», — прибуло багато сільських хазяїв, хлібо-торговців, цукрозаводчиків і представників торгово-промислових фірм. Багато угод на великі суми»¹⁴.

Постійно збільшувався вплив Київської біржі на цукровому ринку країни. «Контрактовий ярмарок, — зауважував один з економічних оглядачів, — розвивається і розвиток його йде поряд з розвитком продуктивних сил краю. Справа в тому, що контракти — є операції з цукром, поставки і замовлення для цукрозаводчиків. Операції ці у зв'язку з продуктивністю цукрової справи з кожним роком розвиваються й безперервно зростають»¹⁵. Так, якщо в 1898 р. тут було продано цукру на суму понад 18 млн. крб., то у 1914 р. — на 67—70 млн. крб. Крім того, на біржі укладалися угоди й з реалізації інших товарів. У 1914 р. було продано хліба на 40 млн. крб., мануфактурних товарів — на 30 млн. крб.¹⁶

Велика торгівля цукром велася й на Харківській біржі, особливо під час Успенського, Хрещенського і Покровського ярмарків. Крім цукру, Харківська біржа спеціалізувалася на оптовому збуті худоби. Після оформлення відповідних угод на місцеві бойні приганялося тисячі голів худоби, частина м'яса залишалася у Харкові, решта вивозилася у великі промислові міста Росії та України, тим більше, що на той час з'явилися залізничні вагони-рефрежератори. У 1904—1910 рр. через

¹² ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 217, арк. 1; спр. 297, арк. 1.

¹³ Торгово-промышленная газета. — 1902. — 13 марта.

¹⁴ Финансовое обозрение. — 1910. — № 6. — С. 13.

¹⁵ Торгово-промышленная газета. — 1902. — 18 фев.

¹⁶ Історія Києва: У 2 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 562.

біржу продавалося пересічно за рік понад 160 тис. голів великої рога-тої худоби, овець, свиней, причому ціни на цей час зросли вдвічі¹⁷. Отже, обіги біржової торгівлі худобою і м'ясом також подвоїлися.

Біржі не гребували і відвертою спекуляцією. Особливо «славилася» цим Одеська біржа. Найбільш активною її діяльність була у дні Хрестовоздвиженського ярмарку, коли біржові ділки, граючи на коливанні цін, наживали великі капітали. Правда, розміри біржових угод не розголошувалися, і навіть спеціалізована преса не могла проникнути в ці комерційні таємниці.

В січні 1902 р. відкрилася Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа. Створення її було, з одного боку, наслідком швидкого промислового розвитку Півдня Росії, а, з другого, — недостатньою оперативністю промислових підприємств у врахуванні кон'юнктури як місцевого ринку на Україні, так і внутрішнього ринку країни. Пізніше, коли утворилися й почали панувати в економіці Росії такі монополії, як «Продамет» і «Продвугілля» та інші, Харківська біржа перетворилася в організацію великого торговельно-промислового капіталу і сприяла утвердженню його панування на внутрішньому ринку країни.

Через кам'яновугільну і залізоторгову біржу здійснювалися мільйонні угоди по збуту мінерального палива, руди, заліза різних сортamentів. Особливо великими були операції «Продамета» і «Продвугілля». Навіть не у найсприятливіші для господарства країни роки (1905—1907) через біржу було укладено угоди на продаж вугілля і заліза — відповідно, — на 1 230 827, 2 279 177 і 3 430 000 крб.¹⁸

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на внутрішньому ринку країни і місцевому ринку на Україні дедалі зростаючу роль відігравала земська торгівля сільськогосподарськими машинами і реманентом. Вона здійснювалася в основному через спеціалізовані склади. Великі підприємства, а згодом і монополістичний капітал прагнули взяти під свій контроль ці склади й обмежити комерційну діяльність земств, їх самостійність. Земства не хотіли такої опіки, оскільки тоді втрачався весь сенс їх діяльності. Вони звернулися до уряду, й 27 липня 1902 р. був виданий циркуляр, згідно з яким земським складам дозволялося самим замовляти залізо і сільськогосподарські машини не на заводах, а на найближчих біржах, причому на пільгових умовах. Велику роль у земській торгівлі відігравала Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа, через яку земські склади українських і суміжних російських губерній замовляли необхідну їм продукцію.

По-друге, у пореформені десятиріччя ярмарки за розмірами своїх обігів поділялися на три категорії. Крім великих оптових з обігами понад 100 тис. крб., значну роль відігравали й середні оптово-роздрібні, обіг кожного з яких коливався від 10 тис. до 100 тис. крб. В 90-х рр. XIX ст. — на початку XX ст. багато великих і середніх ярмарків припинили своє існування*. Нерідко на зміну їм виростали товарні біржі. Це повністю стосувалося Катеринослава, Миколаєва, Херсона, Сімферополя, Єлисаветграда, Рівного та інших міст.

Про те, що товарні біржі були необхідною організацією для економічного життя того чи іншого району, свідчить той факт, що вони відкривалися навіть і в 1917 р., наприклад, в Полтаві¹⁹, коли капіталістична внутрішня торгівля була значно підірвана²⁰. Напередодні Жовт-

¹⁷ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г. — С. 25—29; ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 129, арк. 548.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 343.

* Докладніше про це див.: Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ. — 1974. — № 3. — С. 37, 39—40.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 2—50.

²⁰ Див.: Кругляк Б. А. Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції // УІЖ. — 1990. — № 11. — С. 72—82.

невої революції функціонувало 115 товарних бірж. Вони були своєрідними центрами певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію. Наприклад, Єлисаветградська біржа, головним чином, спеціалізувалася на збуті висівків, Херсонська — велику зернову і лісову торгівлю. В 1907 р. тут було укладено угод на реалізацію лісоматеріалів на 1 350 тис. крб., після чого вони були надіслані в 30 різних місцевостей, в тому числі у Миколаїв, Одесу, Севастополь, Туапсе, Батум, Кубанську область²¹.

У деяких випадках товарні біржі відкривалися поблизу великих залізничних вузлів, річкових і морських портів. Головну свою мету вони вбачали, як записано в статуті Олександрівської (Катеринославської губернії) біржі у забезпеченні взаємовигідних угод з усіх галузей торгівлі, промисловості, річкового судноплавства і сільського господарства²².

Переважаюча більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку і ті функції, які вони виконували, стимулювали розвиток капіталістичної економіки, зміцнювали міжрегіональні торговельно-економічні зв'язки.

Одержано 02.07.91.

В сообщении на основе анализа данных, почерпнутых из статистических справочников и архивных материалов, освещается вопрос о деятельности товарных бирж в России и главным образом на Украине. Биржи полностью отвечали потребностям внутреннего рынка и стимулировали дальнейшее развитие капиталистической экономики.

²¹ Торгово-промышленная газета.— 1902.— 8 июля; ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 233—236.

²² ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 129, арк. 6.

О. І. Путро (Київ)

До питання про форми власності на землю українського козацтва

На основі свідчень нових документальних матеріалів автор розкриває дещо нетрадиційну роль і місце козацького землеволодіння в загальній структурі феодального землеволодіння, підкреслює, що й після знищення царизмом української феодальної держави «козацьке питання» у внутрішній політиці царського уряду не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст.

Останнім часом в українській історіографії з'явився ряд праць, присвячених соціально-економічній історії Лівобережної України доби пізнього феодалізму¹, що свідчить про зростання інтересу науковців до цієї проблематики.

У цих дослідженнях значну увагу приділено еволюції феодальної земельної власності у XVII—XVIII ст. І все ж слід визнати, що достатньої аргументованості у визначенні цілого ряду важливих положень зазначеної проблеми ще немає. Особливо це стосується питання про

¹ Борисенко В. І. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.; Гуржий А. І. Еволюція феодальних отношений на Лівобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986.— 133 с.; Путро А. І. Лівобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.— К., 1988.— 141 с.